

UOT 811.

Lamiyə Muğalova
ADU
mugalova83@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏKANIN SÖZÖNÜLÜ SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARLA İFADƏSİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIQLARI

Açar sözlər: *məkan, lokallaşma sözönləri, yerlik hal, çıxışlıq hal, predmet, orientir.*

Key words: *location, locollashma sözönləri, locality case, speech case, subject, Orient.*

Ключевые слова: *пространство, локализация, предлог, творительный падеж, предложный падеж, предмет, ориентир.*

Dildə məkan münasibətlərinin ifadə vasitələri arasında sözönlər semantik baxımdan xüsusi əhəmiyyət və maraq kəsb edir. Formal-linqvistik yanaşma nöqtəyi-nəzərindən sözönlər dilin qrammatik vasitələri sırasındadır. Bununla bərabər sözönlərin leksik mənasının təyini və onun qrammatik məna ilə əlaqəsi, sözönlərdə çoxmənalılıq, sinonim önlüklərin mənalari arasında fərqləri aşkara çıxarmaq aktual məsələlərdəndir. Koqnitiv yanaşma yolu ilə sözönlərin mənasının hərtərəfli öyrənilməsi məkan konseptlərinin məzmununu təyin etməyə, eləcə də, sözönlərlə təsvir olunan denotativ şəraitlərin əsas xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa imkan verəcəkdir. Sözönlərin koqnitiv metodlarla tədqiqinə dair bir çox işlər mövcuddur [7; 11 və s.]. Tədqiqatların müəyyən qisminə ayrı-ayrı sözönlər və onların qrupları öyrənilir, məkan münasibətlərinin konseptuallaşma və verballaşma forma və üsulları araşdırılır [6; 8; 10; 13; 14; 15 və b.]. Bununla yanaşı, son illərdə aparılmış işlər göstərir ki, sözönlər həm də leksik mənaya malik olub, mürəkkəb semantik quruluş strukturu ilə seçilir. Bu isə sözönlərin leksik mənasının ənənəvi təyin üsulunu genişləndirir, mənanın məkan, zaman, səbəb və s. münasibətlərini ifadə etdiyini təsdiqləyir. Burada sözönlərin qrammatik mənalari ilə kombineasiya da öz rolunu oynayır [13].

Məkan sözönlərinin semantikasına aid problemlərdən biri də sözönlərin dil daşıyıcısının təfəkküründə aktuallaşdırıcı konseptlərin məzmu-

nunu təyin etmək, sözününün mənasının coğrafi və topoloji çərçivədən kənara çıxmasını, onun obyektlər arasındakı funksional əlaqələrlə bağlılığını da nəzərə almağın vacibliyini əsaslandırmalıdır [Bax: 8; 10].

Müasir ingilis dilində məkan münasibətlərini ifadə etmək üçün aşağıdakı sözlüklərdən istifadə olunur: *in, at, on, by, next to, beside, under, below, over, above, across, through, to, into, towards, on to, from, within, out(of), throughout, round, around, along, near, on, up, upon, off, before, against, behind, after, among, between* və s. Bu sözlülər yerləşmə xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölünür: 1) xarici yerləşmə sözlüləri; 2) daxili və təmaslı yerləşmə sözlüləri.

Qeyd olunan yarımqrupları qruplar əsasında tədqiq etmək, bu zaman hər yarımqrupa aid sözlülərinin ayrıca təhlilini vermək, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur.

Xarici yerləşmə sözlülərinin semantikasi. Bu qrupa aşağıdakı sözlüləri daxildir: *about, against, at, by, above, over, ahead, of, before, in from of, opposite, behind, under, below, beneath, around, round, beside, next to, along, alongside, beyond, near* və s.

Lokallaşdırıcının bilavasitə yaxınlığında yerləşməni reallaşdıran sözlülər. Qeyd olunan şəkildə yerləşmənin ifadə olunması üçün *at, about, against, by, near, outside* sözlülərindən istifadə edilir.

At. İngilis dilində qədim dövrdən işlənən sözlüdür. Əvvəllər hərəkətin baş verdiyi və ya yerinə yetirildiyi miimal məkanın göstəricisi olmuşdur. Müasir ingilis dilində obyektin yanında yerləşməni, eləcə də obyektin yaxınlığını ifadə edir. Məsələn:

“Next day there was no Muhammad Din *at the head of the carriage-drive*, and no "Talaam, Tahib" to welcome my return. – Ertəsi gün Məhəmməd-Din məni *darvazanın ağzında* qarşıladı və mən onun həmişəki “Talam, tahib” deyə salamlaşmasını eşitmədim [5, s.145].

İngiliscə-Azərbaycanca lüğətdə bu sözününün məkan mənaları aşağıdakı kimi izah olunur: məkan, yer bildirir (“hara?”, “haraya?” sualına cavab verir): a) başqa bir əşyaya yaxınlığı bildirmə: *at the window* – pəncərədə, pəncərənin yanında; *at the door* – qapıda, qapının ağzında; b) müəyyən bir yerdə mövcud olma və ya iştirak etmə; *the lesson* – dərstdə, *at school* – məktəbdə; c) əhali sıxlığı olan yaşayış məntəqəsində; *at a small town* – balaca şəhərcikdə” [4, s. 61].

About. Bu sözlünü ilk dövrlərdə “ətrafında, yaxınlığında” mənalarında işlənmişdir. Qədim ingilis dilində “hansısa işdə olmaq” mənası olmuşdur. Sonradan “bu işlə məşğul olmaq” mənası qazanmışdır. İngiliscə-azərbay-

canca lüğətdə sözünün “ətrafına, ... ətrafında, ... çevrəsində, ... dövrəsində; -da, -də üstümdə, yanımda məkan mənaları verilmişdir [4, s.13].

“He used to trot about the compound, in and out of the castor-oil bushes, on mysterious errands of his own” [16].

Onu da qeyd etmək ki, *about* sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı “yaxında, yaxınlıqda, yaxınlığında”, “hər yerdə, hər yanda, hər şəhərdə” yer zərfləridir.

Against. Sözü ingilis-azərbaycanca lüğətdə iki obyektin toqquşması, qarşılaşmasını, istinadı, dayağı, dirəyi göstərmək mənalarında izah edilir [4, s. 29]. Onun məkan münasibətini ifadə etmə xüsusiyyəti oriyentirlə toqquşma, qarşılaşma, təmas nöqtəsi ilə müəyyənləşir.

The hitch-hiker squirmed his back against the seat in comfort, took off his cap, and swabbed his sweating forehead and chin with it.

As though they worked independently the hind legs pushed the shell *against* the wall.

The picture hangs *against* the wall. Şəkil divardan asılmışdır. Burada qarşılaşma və təmas olduğuna görə əsas obyekt oriyentirin səthində lokallaşır. Oriyentirin səthi şaquli müstəvidir. Bu baxımdan səthə toxunma, onunla qarşılaşma semi? də aşkardır. Cisim şaquli obyektlə təmasda olmaq üçün ondan asılır, ona söykənir və ya bərkidilir. Verilmiş nümunədə nəzərə çatdırılan informasiya təmas və toxunma nəticəsində lokallaşmanı bildirməyə xidmət edir.

Joad speeded his pace *against* the sun, and he started down the declivity. He slowed cautiously, for the bar of absolute shade was taken. A man sat on the ground, leaning *against* the trunk of the tree [16].

By. Sözü kimi orta ingilis dili dövründə formalaşmış, ilkin mənə sırf məkan münasibətlərinə aid olmuşdur. Müasir ingilis dilində “by” zərf və sözü funksiyalarını yerinə yetirir. *By* sözünün 13 mənası qeyd edilir ki, onlardan birincisi məkan münasibətləri ilə bağlıdır. *By* obyektin yanında, yaxınlığında yerləşməni, predmetin yanı və ya böyrü ilə hərəkəti, hansısa nöqtədən, punktdan keçməyi ifadə edir [9, s. 236].

The driver looked over at him, slitting his eyes, and he chewed as though thoughts and impressions were being sorted and arranged **by** his jaws before they were finally filed away in his brain [16].

The red ant was crushed between body and legs. And one head of wild oats was clamped into the shell *by* a front leg [16].

By sözünün konkret, dəqiq mənası kontekstdən müəyyənləşir.

Near. Yer bildirilərkən işlədilən “yaxında, yaxınlıqda” mənalarını verən sözlüdür. Danışan məkan münasibətlərinin ifadəsi zamanı müşahidə etdiyi obyektlər arasındakı məsafəni bəzən qiymətləndirməli olur. Qiymətləndirmə dəqiq və tərtibi ola bilər. Predmetin oriyentirə yaxınlığına ingilis dilində sözlü və yer zərflərini göstərmək mümkündür və belə vasitələrdən biri *near* sözlüdür. Bu dil vasitəsi yaxınlığı ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə etdirir.

And now a light truck approached, and as it came *near*, the driver saw the turtle and swerved to hit it [16]. Dogs came sniffing *near* the owner cars and wetted on all four tires one after another [16].

Yerləşdirilən predmetlə oriyentir arasındakı məsafəni təyin etmək həm müşahidəçinin mövqeyini nəzərə almaqla, həm də ondan asılı olaraq reallaşdırılır. Azərbaycan və ingilis dillərində məsafənin ifadə olunması üçün müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edilir.

Outside. Sözlü “kənar, xaricdə, ... xaricində, ... kənar, xaric; dalında, arxasında, otuside the door – qapı dalında; outside the house – evin yanında, evin yaxınlığında” kimi izah edilir [4, s. 619]. Əgər “near” sözlündə predmetə, onun lokallaşma yerinə yaxınlıq semi güclüdirsə, “outside” oriyentirdən kənar, xaricdə olması aktuallaşdırır. Bununla belə, hər iki sözlündə yaxınlıq mənası və oriyentirlə təmasın yoxluğu əsas götürülür. “Outside” sözlündə qapalı məkandan kənar, xaricdə olmaq semi də nəzərə çarpır.

“Ma said”, They can jus’ get up an’ step *outside* when they feel like it [16].

“From *outside* and across the yard came an ancient creaking bleat” [16].

Beləliklə, xarici yerləşmə sözlüləri lokallaşan obyektin oriyentirdən kənar, lakin onun yaxınlığında olması ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu qrupu təmsil edən yalnız *against* oriyentirlə müəyyən nöqtədə təmasın mümkünlüyünü də göstərir.

Lokallaşdırıcının təsir dairəsindən uzaqda yerləşməsinə reallaşdırılan sözlüləri. Bu qrupa *from away, beyond* sözlüləri daxildir.

From. Obyektin oriyentirdən çıxmasını və uzaqlaşmasını ifadə etmək üçün istifadə olunan istiqamət bildirən sözlüdür. Məkan münasibətlərinin ifadəsi zamanı başlanğıc yer göstərilir. Bu vahidin daxil olduğu cümlələrdə əksər hallarda hərəkətin istiqamətləndiyi son məkan da qeyd olunur. Bununla belə, əsas məqsəd çıxış nöqtəsini aydınlaşdırmaqdır.

A snake wriggled slowly *from* the cotton rows into the road.

Smoke was rising *from* the tin chimney of the house. In the yard was a litter, piled furniture, the blades and motor of the windmill, bedsteads, chairs, tables. And as they drew near, the men could hear pounding *from* the

yard, and as the rim of the blinding sun came up over the horizon, it fell on the truck, and they saw a man and the flash of his hammer as it rose and fell.

Away. Kənar etmə, oriyentirdən kənara doğru hərəkət bildirir, Azərbaycan dilində “kənara, uzağa, uzaqlıq” semlərini ifadə edir.

Two rangy shepherd dogs trotted up pleasantly, until they caught the scent of strangers, and then they backed cautiously *away*, watchful, their tails moving slowly and tentatively in the air, but their eyes and noses quick for animosity or danger. Then he backed *away* and watched Pa for some kind of signal [16].

Misallardan da görüldüyü kimi, çox zaman hərəkətin istiqamətinin qeyri-müəyyənliyini bildirir.

Lokallaşdırıcının qarşısında, qabağında yerləşməni reallaşdıran söz-önülər. Bu qrupda *ahead of*, *before*, *in front of*, *opposite* yer alır.

Ahead. Lüğətdə sözünü kimi, demək olar ki, qeyd edilmir. Azərbaycan dilində yer zərfi olaraq “irəli, doğru, qabağda” mənalarında işlənir. *Ahead of* birləşməsi “irəlidə, qabaqda” mənalarını verir.

For man, unlike any other thing organic or inorganic in the universe, grows *beyond* his work, walks up the stairs of his concepts, emerges *ahead* of his accomplishments.

She straightened her head and peered straight *ahead* along the dirt road [16].

Before. Məkan mənasında “qabağında, qarşısında” mənası ilə işlənir. Bu sözünü “in front of” ilə ekvivalentdir.

He was about to drop the penny back into the pouch when his eye fell on the boys frozen *before* the candy counter.

Ruthie and Winfield scrambled down from the car, and then they stood, silent and awestruck, embarrassed *before* the great valley [16].

In front of. “Qabağında, qarşısında” mənalarında işlənir, tərkibi söz-önü olub “in” və “of” ilə birləşmə şəklində formalaşmışdır. Hadisənin nəyinsə qarşısında baş verdiyini, yaxud obyektin oriyentirin qarşısında, qabağında yerləşməsini ifadə edir.

They had sat in the heat *in front of* the coroner's office in Bakersfield while Pa and Ma and Uncle John went in [16].

Next to the shack there was a little tent, gray with weathering, but neatly, properly set up; and the boxes *in front of* it were placed against the tent wall. A stovepipe stuck out of the door flap, and the dirt in front of the tent had been swept and sprinkled [16].

Predmet və ya hadisənin lokallaşdırıcısı üzərində yerləşməsini reallaşdıran sözlülər (above, over).

Above. Məkan münasibətləri ilə bağlı “üstündə, ... üzərində, üstündən,... üzərindən; yuxarıda” mənalarında işlədilir.

She moved quietly, so quietly that she could hear the murmur of the water *above* her soft steps on the willow leaves.

On the third day the sound of the stream could be heard *above* the drumming rain.

It edged *above* the place where the first dirt had been thrown.

Over. Bu sözlü predmet və hadisələrin lokallaşdırıcıdan yuxarıdakı bütün ərazidə, sahədə baş verməsi zamanı istifadə olunur. Məsələn, *over the world, over the ground* və s.

“Over” predmetin oriyentdən kənarında, o biri tərəfdə lokallaşması zamanı da işlənir. Sözlü ingilis dilində cümlə tərkibində olduqda hadisənin bütün ərazisini əhatə etməsi mənası aktuallaşır. Buna görə də ifadə olunan mənanın verilməsi *above* ilə ekvivalentlik əmələ gətirmir. Yəni onlar birbirini əvəz etmir.

During a night the wind raced faster *over* the land, dug cunningly among the rootlets of the corn, and the corn fought the wind with its weakened leaves until the roots were freed by the prying wind and then each stalk settled wearily sideways toward the earth and pointed the direction of the wind. The dawn came, but no day. In the gray sky a red sun appeared, a dim red circle that gave a little light, like dusk; and as that day advanced, the dusk slipped back toward darkness, and the wind cried and whimpered *over* the fallen corn. Men and women huddled in their houses, and they tied handkerchiefs *over* their noses when they went out, and wore goggles to protect their eyes [16].

Göründüyü kimi, müasir ingilis dilində sözlülər və Azərbaycan dilində onların qarşılıqları məkan münasibətlərinin ifadə olunmasının mühüm vasitələrindən biridir. Onlar obyektiv gerçəkliyin predmetləri arasındakı münasibəti ifadə etməklə, dildə lokativliyin bildirilməsi üçün morfoloji vasitələrin çatışmazlığını aradan qaldırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: BU nəşri, 1992, 331 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 420 s.

3. Cəlilov F. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: Maarif, 1983, 116 s.
4. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: KM mətbəəsi, 2012, 1360 s.
5. Kipling P. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2012.
6. Богданова С.Ю. Концептуализация и реконцептуализация пространственных отношений (на материале английский фразовых глаголов): Дисс. ...д-ра филол.наук. Иркутск, 2007.
7. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика (курс лекций по английской филологии). Тамбов: Изд-во Тамб.Гос.Ун-та им.Г.Р.Державина, 2001.
8. Бороздина И.С. Семантика пространственных предлогов (на материале английского и русского языков): Дисс. ... канд.филол.наук. Курск, 2003.
9. Большой англо-русский словарь. Т. 1. Москва, Русский язык, 1987, 1038 с.
10. Маляр Т.Н., Селиверстова О.Н. Пространственно-дистанционные предлоги и наречия в русском и английском языках. Munchen: Verlag Otto Sagner, 1998.
11. Сазонова Т.Ю. Различные подходы к трактовке концепта // Слово и текст в психолингвистическом аспекте. Тверь: Тверь.Гос.Ун-т, 2000, с.70-76
12. Селиверстова О.Н. К вопросу о семантической структуре, языковой единицы (на примере слов *у* и *рядом*). М.: Рус.словари, 1997.
13. Селиверстова О.Н. Труды по семантике. М.: Языки славянской культуры, 2004.
14. Syntax and Semantics of Prepositions. Patrick Saint-Dizier (ed.): CNRS, Toulouse: Springer, 2006.
15. Tyler A. & Evans V. The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes Embodied Meaning and cognition. New York: Cambridge University Press, 2003.
16. Steynbeck J. The grapes of wrath //https://genius.com/albums/-John_Steinbeck/the-grapes-of-warth.

Lamiya Mughalova

Summary

Expression of space in english using syntactic structures of prepositions and their equivalents in Azerbaijani

The article examines the expression of space in English using the syntactic structures of prepositions and their correspondence in the Azerbaijani language. Analyzes have shown that prepositions in Modern English are divided into two groups according to the peculiarities of their location: prepositions of an external location, prepositions of an internal location. Prepositions belonging to both groups are translated into Azerbaijani with suffixes of the noun cases and some other suffixes. For example, *at* is an old English preposition. In Old English it denoted

the minimum space where the action took place or was performed. In Modern English, this means location next to the object, as well as the proximity of the object. As can be seen, words in modern English and their equivalents in Azerbaijani are one of the most important means of expressing spatial relations. They eliminate the lack of morphological means for expressing locality in language, expressing the relationship between the objects of objective reality. Prepositions in English and their equivalents in Azerbaijani are one of the important means of expressing the concept of space.

Ламия Мугалова

Резюме

Выражение пространства в английском языке с помощью синтаксических конструкций предлогов и их эквиваленты на азербайджанском языке

В статье исследуется выражение пространства в английском языке с помощью синтаксических конструкций предлогов и их соответствие в азербайджанском языке. Анализы показали, что предлоги в современном английском языке делятся на две группы по особенностям их расположения: предлоги внешнего расположения, предлоги внутреннего расположения. Предлоги, принадлежащие к обеим группам, переводятся на азербайджанский с суффиксами местных и глагольных форм существительного и некоторыми суффиксами. Исследуется древнеанглийский предлог *at*. Ранее указывалось минимальное пространство, на котором происходило или выполнялось действие. В современном английском языке это означает расположение рядом с объектом, а также близость объекта. Как видно, слова в современном английском языке и их эквиваленты в азербайджанском языке являются одним из важнейших средств выражения пространственных отношений. Они устраняют недостаток морфологических средств выражения локальности на языке, выражения отношения между объектами объективной реальности. Предлоги в английском языке и их эквиваленты в азербайджанском языке являются одним из важных средств выражения концепции пространства.

Rəyçi: fil.f.d.G.İsrafilova

Redaksiyaya daxil olub: 07.09.2020